

ROBERT E. LERNER

EIXIMENIS I LA TRADICIÓ PROFÈTICA¹

Mentre el franciscà Frederic de Brunswick² estava guanyant seguidors a Alemanya amb les seves doctrines inspirades en el mil·lenarisme joaquimita, a Catalunya Francesc Eiximenis, un altre franciscà, escrivia tractats de contingut similar. No és cap casualitat que es produïssin alhora manifestacions d'inspiració joaquimita en dos llocs diferents d'Europa. No només Frederic i Francesc eren franciscans, sinó que tots dos eren lectors de Rocatalhada i tots dos, a mesura que s'acostava el 1400, eren plens d'esperances mil·lenaristes. Es donaven, per tant, les circumstàncies apropiades perquè les idees de Joaquim de Fiore poguessin perdurar. Però la història d'Eiximenis és reveladora tant per les seves analogies amb Frederic de Brunswick com pels seus contrastos, ja que Eiximenis no fou un predicador coratjós disposat a esdevenir un màrtir, sinó que fou un home que desitjava ser un confi-

1. L'any 2001 Robert E. Lerner, un dels grans mestres del medievalisme nord-americà, va publicar *The feast of Saint Abraham: medieval millenarians and the Jews* (University of Pennsylvania Press), que va ser traduït l'any següent a l'italià sota el títol *La festa di sant'Abramo. Millenarismo gioachimita ed Ebrei nel medioevo* (Roma, Viella). El llibre de Lerner és un estudi fonamental sobre un tema poc estudiat de la literatura profètica medieval: la fusió dels hebreus i dels gentils en un nou poble i en una nova Església a la fi dels temps. R. E. Lerner ressegueix la història d'aquest tema des dels seus orígens, que es troben en l'obra de Joaquim de Fiore, fins al final del segle XIV. El títol del llibre està tret d'un passatge de la *Vita Christi* d'Eiximenis i tot el capítol setè està dedicat al menoret gironí. Donat l'extraordinari interès del llibre, n'oferim la traducció del capítol setè, sens dubte un dels millors estudis que s'han publicat mai sobre Eiximenis. Eva Izquierdo, becària de recerca de la UdG, n'ha fet la traducció al català, que s'insereix dins del projecte de recerca BFF 2002-02285 del Ministeri de Ciència i Tecnologia,

2. Frare franciscà de la baixa Saxònia, lector de les obres de Joan de Rocatalhada i cap d'un grup de franciscans joaquimites que havia predit pel març del 1399 la desfeta de l'Anticrist i l'inici de la fi dels temps. El capítol setè del llibre de R. E. Lerner li està dedicat (Nota del traductor).

dent dels reis, i estava disposat a orientar les seves veles i a canviar de rumb segons com creia que bufaria el vent. En aquest sentit és molt interessant que, després d'haver publicat una descripció de la fi del món, on concedia un paper privilegiat als jueus, una veritable tempesta es desencadenés contra els jueus amb els espantosos progroms espanyols del 1391. Per tant, un estudi de les idees i termes d'inspiració joaquimita, posades en el context dels esdeveniments d'aquell moment, ens permet veure les tensions entre les idees i els fets amb més claredat que a cap altre capítol d'aquest llibre.³

Francesc Eiximenis va néixer a Girona prop de 1327 i va entrar al convent franciscà de la seva ciutat natal de ben jove.⁴ Després de traslladar-se a Oxford, per residir-hi uns quants anys a fi d'estudiar Teologia,⁵ pels volts del 1354 va tornar a la seva pàtria per tal d'assumir un

3. No és gens fàcil fer un estudi de la tradició profètica en Eiximenis, ja que la seva producció literària és extensíssima i gran part d'aquesta resta o bé sense publicar, o bé no ha estat publicada de forma satisfactòria. Per complicar més les coses, s'ha posat en dubte l'atribució a Eiximenis d'un tractat profètic de matriu clarament joaquimita (veure n. 13), i, per acabar d'emboïcar encara més la troca, la seva pràctica d'expressar opinions que atribueix a altres veus (a vegades identificables i verificables, a vegades identificables però inverificables, i a vegades inidentificables del tot) suscita dubtes sobre si realment estava d'acord amb les idees expressades. No he pogut llegir totes les obres d'Eiximenis, però, posant a prova el meu coneixement del català escrit, m'han estat molt útils els testimonis aportats, sobretot, en l'article de Pere Bohigas, *Prediccions i profecies en les obres de Fra Francesc Eiximenis*, publicat per primer cop el 1928 i reeditat el 1982 en el volum, també de Pere BOHIGAS, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana* (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982), ps. 94-115. També és fonamental la secció dedicada a Eiximenis en el treball de Josep PERARNAU I ESPELT, *La traducció catalana medieval del Liber secretorum eventuum de Joan de Rocatalhada*, «Arxiu de Textos Catalans Antics», núm. 17 (1998), ps. 7-219. Com es podrà veure al llarg d'aquest estudi discrepo amb Perarnau en molts d'aspectes.

4. Per una visió de conjunt de la seva vida i obres cf. Albert G. HAUF, *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena* (Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990), ps. 59-123, i la introducció de Curt J. WITTLIN a *Francesc Eiximenis, Psalterium alias Laudatorium* (Toronto, Pontifical Institute of Medieval Studies 1988), ps. 1-11.

5. Fins fa poc havia passat desapercebut que la referència d'Eiximenis al seu mestre, «fort famós doctor apellat Ulteredus, qui era monge negre» (citat per HAUF, *op. cit.*, p. 63) revela que havia estudiat a Oxford sota la guia de Uthred de Boldon, que pels volts del 1354 hi havia llegit un curs sobre les *Sentències*. Per a la datació de l'estada cf. William COURTENAY, *Schools and Scholars in Fourteenth-Century England*, núm. 30 (Princeton, 1987), p. 338, nota 30.

paper destacat en l'administració interna del seu orde entre els anys 1357 i 1371. Tot seguit va completar els seus estudis a la Universitat de Tolosa, on aconseguí el Doctorat en Teologia el 1374. És impossible saber si en aquells moments encara hi havia seguidors dels corrents espirituals franciscans pels voltants de la universitat on uns anys abans havia estudiat Rocatalhada. De retorn a Catalunya, Eiximenis començà una prolífica carrera com a escriptor que durà la resta de la seva vida. Al mateix temps esdevingué un home de confiança dels rics i dels poderosos. Va gaudir de la confiança del rei Pere III «el Cerimoniós» (1336-87); el 1384 fou confessor del príncep Joan, fill del rei Pere i hereu de la Corona; i el 1387 fou un dels tres religiosos escollits pels consellers de València per pronunciar un sermó en memòria del rei Pere III. Residint primer a Barcelona i després a València, fou també diverses vegades assessor dels respectius consells municipals. La seva influència va ser més intensa cap al final de la seva vida, quan, entre 1396 i 1406, fou confessor i conseller espiritual de Maria, la muller del rei Martí (1395-1410). Morí el 1409.

L'objectiu principal d'Eiximenis com a escriptor va ser el de proporcionar manuals religiosos i d'edificació moral al públic laic. En aquest sentit, el seu projecte més ambiciós fou una enciclopèdia en llengua vulgar de la doctrina cristiana: *El Crestià*, projectada en tretze volums, un per cada apòstol més Crist.⁶ Segons el pla inicial, el primer volum havia d'oferir una breu introducció general a la veritat del Cristianisme en comparació amb el Judaisme i l'Islam. Després havien de venir dos volums dedicats a les temptacions i als pecats respectivament, seguits per deu volums més destinats a presentar deu maneres diferents d'educar la humanitat per tal de reconduir-la a la salvació. Entre ells hi havia volums dedicats a les virtuts, als manaments, als sagraments i, al final de tot, al bon govern i a les revelacions escatològiques. El projecte, no obstant això, es va frustrar per la incapacitat de l'autor de mantenir-lo sota control, ja que escriví moltes pàgines i no prou volums. Després de completar els tres primers vo-

6. Per a una antologia d'aquesta obra cf. *Lo Crestià (Selecció)*, ed. Albert HAUF (Barcelona, Edicions 62, 1983). Hauf, però, no hi inclou cap dels passatges profètics que es comenten en aquest article.

lums saltà al dotzè, un tractat polític que es dilatà tant que el va haver de dividir en dues parts (una dedicada a les ciutats-estat i una altra als principats), cadascuna de gran extensió. Quan la Universitat de Girona decidí publicar la segona part del llibre dotzè, el resultat van ser dos densos volums de 522 i 652 pàgines, i la primera part, que és d'una llargada comparable, encara espera publicació.⁷

Potser exhaust o potser distret per altres projectes, Eiximenis parà de treballar en el *Crestià* després del dotzè volum. Per a l'estudiós de les profecies medievals això és una pena, perquè el volum tretzè hauria d'haver tractat de les revelacions escatològiques, i Eiximenis, com posen en relleu altres obres seves, era un bon coneixedor de la tradició profètica. Això ja és evident en el primer volum de la seva enciclopèdia, el *Primer del Crestià*, escrit pels volts de 1379, ja que allí Eiximenis cità directament el pseudojoaquimita *Oracle de Ciril*,⁸ i aprofita un comentari de Rocatalhada, que és presentat com una obra escrita per un «gran doctor».⁹ Aquestes dues fonts identificades amb certesa no

7. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià, segona part* (volums primer i segon), eds. Curt WITTLIN *et alii*. (Girona, Col·legi Universitari / Diputació de Girona, 1986 i 1987). (Nota del traductor: la primera part del *Dotzè*, editada per la Diputació i la Universitat de Girona, acaba d'aparèixer).

8. El *Primer del Crestià* està conservat en un sol manuscrit i en un bell incunable del 1483. La meua exposició es basa en passatges comentats per BOHIGAS, *Prediccions i profecies* i per PERARNAU, *La traducció catalana*. A l'època en què fou acabada l'obra, el Cisma d'Occident ja havia esclatat com es pot veure en el passatge citat per PERARNAU, *op. cit.*, p. 46, n. 66; el 1381 el rei Pere d'Aragó exhortà Eiximenis a acabar l'obra (BOHIGAS, *op. cit.*, p. 99). Per a la referència a l'*Oraculum Cyrilli* cf. BOHIGAS, *op. cit.*, p. 101, i PERARNAU, *op. cit.*, ps. 43 i 59. El millor estudi sobre l'*Oraculum Cyrilli* és el de Bernhard TÖPFER, *Das kommende Reich des Friedens. Zur Entwincklung chiliastischer Zukunftshoffnungen im Hochmittelalter*, ps. 238-45. Eiximenis també hi cita «Ioachim» amb admiració (PERARNAU, *op. cit.*, p. 46, n. 65), però en realitat es refereix a una profecia pseudojoaquimita encunyada recentment per aplicar-la al Cisma que acabava d'esclatar.

9. PERARNAU, *op. cit.*, p. 43, n. 58. Perarnau reconeix la «referència clara» a Rocatalhada en les paraules d'Eiximenis: «diu ací hun grand doctor», però no identifica la font precisa en el comentari que l'any 1354 va escriure Rocatalhada a la profecia «Ve mundo in centum annis», comentari descrit per Jeanne BIGNAMI-ODIER, *Études sur Jean de Roquetaillade* (París, 1952), ps. 130-39. La relació entre totes dues obres queda provada quan, per una banda, es confronten les referències eiximenianes a la «Meca» i al «soldà de Babilònia» amb els passatges rocatalhadians citats per J. BIGNAMI-ODIER, *op. cit.*, p. 138, i, per l'altra, quan es llegeix la frase eiximeniana «diu ací hun grand doctor que aquesta rata penada significha lo Rey d'Aragó» a la llum del text de

foren segurament els únics textos joaquimites que Eiximenis havia llegit, perquè en el *Primer* utilitza la terminologia d'Olivi, probablement adquirida a través d'un intermediari, en la referència a un «Anticrist místic», diferent del que havia d'aparèixer a la fi dels temps.¹⁰ Però sobretot Eiximenis s'adhereix a les línies principals del profetisme joaquimita des del moment que dona per cert un imminent «in crescendo» dels mals: les tribulacions de la sisena edat de l'Església, que serien seguides, inevitablement, pels volts del 1400, d'un sàbat tan meravellós que «parrà que la ciutat de paradís sia devallada en la terra».¹¹

Que el *Primer* contingués referències ocasionals a autoritats profètiques i al futur no significa que estigués centrat en aquesta matèria. Com ja s'ha mencionat, el seu propòsit era el d'exaltar el cristianisme en comparació amb el judaisme i l'islam. Com era de preveure, Eiximenis atacà amb contundència totes dues fes i utilitzà la profecia per anunciar que l'islam seria destruït aviat.¹² Què els passaria llavors als

Rocatalhada transmès pel manuscrit de Tours (Bibliothèque municipale, Ms. 520, f. 29r): «vesperitio inclitus rex Arragonensis». El desconeixement, per part de Perarnau, del comentari de Rocatalhada a la profecia «Ve mundo» el condueix a la conclusió errònia que Eiximenis es basà directament en la citació original de la profecia d'Arnau de Vilanova en el posterior *De mysterio cymbalorum*: cf. *Un paràgraf del Primer del Crestià inspirat en el De mysterio cymbalorum d'Arnau de Vilanova*, ATCA, núm. 17 (1998), p. 507, n. 2. El fet que el comentari de Rocatalhada a «Ve mundo» fos bastant rar —només en conec dues còpies completes— reforça la tesi que Eiximenis era un bon coneixedor de la literatura profètica.

10. PERARNAU, *La traducció catalana medieval...*, op. cit. p. 43, n. 59. Per al concepte d'Olivi d'«Anticrist místic», cf. D. BURR, *Olivi's Peaceable Kingdom. A Reading of the Apocalypse Commentary* (Philadelphia, 1993), ps. 132-50; però cal tenir en compte que aquest terme també fou usat, seguint les passes d'Olivi, per altres autors. Eiximenis diferia d'Olivi pel que fa a la localització d'un Sàbat entre l'Anticrist Místic i el Gran Anticrist, que també anomena Final, en oposició al Sàbat que Olivi situava entre l'arribada del Gran Anticrist i Gog.

11. PERARNAU, op. cit., p. 44, n. 60. Aquesta frase probablement té ressonàncies d'una frase rocatalhadiana, cf. *Liber secretorum eventuum*, ¶125, «ut paradisus videatur quasi descendisse in terram».

12. Cf. David J. VIERA, *The Treatment of the Jew and the Moor in the Catalan Works of Francesc Eiximenis*, «Revista Canadiense de estudios hispánicos», núm. 9 (1985), ps. 203-13, i VIERA, *The Evolution of Francesc Eiximenis. Attitudes toward Judaism*, publicat en el volum *Friars and Jews in the Middle Ages and Renaissance* (Brill, 2004), editat per Steven McMICHAEL i Susan E. MYERS. Sobre la destrucció de l'islam cf. PERARNAU, op. cit., p. 43, n. 59.

jueus? El *Primer* atacava enèrgicament la idea, que Eiximenis probablement coneixia a través de Rocatalhada, que la imminent «reparació general del món» inclouria el trasllat de la seu papal de Roma a Jerusalem.¹³ És molt probable que, en ple Cisma d'Occident, Eiximenis prengués aquesta postura en defensa del papa de Roma.¹⁴ Aquells que deien que Roma havia de ser punida per la seva iniquitat perdent el seu lloc com a capital de la Cristiandat anaven completament errats. No hi havia d'haver, per tant, cap lligam entre una exaltació dels jueus convertits i una exaltació de la ciutat de David. Per altra banda, en el *Primer* Eiximenis deixà en silenci la conversió dels jueus.

Però en paral·lel amb el *Primer*, en un breu treball en llatí escrit probablement el 1379 o el 1380, Eiximenis deixà clar que s'adheria al principi joaquimita de la conversió universal com a característica distintiva del Sàbat imminent. El propi títol del tractat, *De Triplici Statu Mundi* (*Del Triple Estat del Món*), ja posa en evidència el deute amb l'obra de Joaquim de Fiore.¹⁵ Aquí, a més de predir un Sàbat inserit entre l'arribada dels dos Anticrists i parlar de l'abat Joaquim amb ter-

13. PERARNAU, *op. cit.*, ps. 45-46, n. 65.

14. El 1379, any en què sembla que ja havia estat escrita la major part del *Primer*, la Corona d'Aragó seguia una política de neutralitat en el Cisma, tot i que l'infant Pere d'Aragó (oncle del rei Pere), el franciscà més destacat, havia pres una posició apassionadament urbanista (proromana). La prova que Eiximenis era també urbanista a l'època de composició del *Primer* està en la seva referència a la profecia de «Joachim» que afirmava que Roma perdria la seu apostòlica durant setanta anys (PERARNAU, *op. cit.*, p. 46, n. 65), i la seva predicció del càstig de França (PERARNAU, *op. cit.*, p. 46, n. 66). Si s'admet que Eiximenis és, com comentó més endavant, l'autor del discutit *De triplici statu mundi*, llavors no hi ha dubte que el 1379 ell ja era un fervent urbanista.

15. Edició d'Albert G. HAUF, *El De triplici statu mundi de Fr. Francesc Eiximenis*, O.F.M., «Estudis Universitaris Catalans», núm. 23 (1979) (*Estudis de llengua i literatura Catalanes oferts a R. Aramon i Serra*, núm. 1) ps. 265-83. Per la datació, cf. Josep PERARNAU, *Documents i precisions entorn de Francesc Eiximenis (c. 1330-1409)*, ATCA, núm. 1 (1982), ps. 191-215, especialment les ps. 200-201. Perarnau és el capdavanter d'un grup d'estudiosos que, tot i l'atribució a Eiximenis en l'únic manuscrit en què s'ha conservat, posen en dubte que Eiximenis en sigui de debò l'autor. (Cf. PERARNAU, *La traducció catalana medieval...*, ps. 54-60). No estic convençut de les objeccions d'aquests estudiosos i intentaré oferir arguments a favor de l'atribució a Eiximenis en un estudi en preparació. De la frase «in tractatu Summe abbatis Iohachim» (ed. HAUF, *op. cit.*, p. 276) es desprèn que la font de la doctrina de les tres edats en el *De triplici statu mundi* és probablement el *Breviloquium* d'inspiració joaquimita, escrit a Catalunya, també conegut com a *Summula*.

mes elogiosos, Eiximenis recollí la doctrina de les tres edats de l'abat. El Gran Cisma demostrava que el segon estat acabaria aviat, probablement abans de la fi del segle XIV, amb un cataclisme espantós. Però tot seguit vindria el tercer estat en el qual hi hauria una tal abundància de pau i de caritat que semblaria com si l'Esperit Sant hagués il·luminat les ments dels homes. I aleshores tots els pobles i totes les nacions viurien sota un únic pastor i sota la llei de Jesucrist.¹⁶

En el *De Triplici statu mundi* Eiximenis no va donar cap detall sobre les condicions de vida específiques que hi hauria durant el Sàbat, però les va exposar àmpliament en el *Dotzè del Crestià*. Mentre componia aquesta obra, al 1385, havia augmentat el seu temor que s'esdevingués un cataclisme abans del 1400. No era, però, ni de bon tros, l'únic a parlar en aquests termes. A París, Pierre d'Ailly, destacat teòleg i rector del Col·legi de Navarra, havia parlat de la possibilitat de la vinguda de l'Anticrist en un sermó pronunciat el 1385; a Londres, Thomas Wimblendon predigué el mateix en un altre sermó en vulgar pronunciat el 1388 en la trona de St. Paul's Cross.¹⁷ De la mateixa manera, el poeta francès Eustache Deschamps havia parat atenció al significat escatològic de l'any 1400 en un poema escrit a la dècada dels anys 80. Segons el seu parer, la història del món s'havia d'estendre a un total de 7000 anys, dividits en cinc unitats idèntiques de 1400 anys. Com que

16. «... isti incipient tercium statum mundi, quem dimittent [sic] in tanta habundancia pacis et religione caritatis, quod recte videbunt Spiritum Sanctum supervenisse et habundantissime superfluxisse mentes hominum. Puto enim, et verissimiliter persuadeo, quod in isto statu mundi totus mundus fiet sub uno pastore et omnes gentes ac naciones mundi erunt et fient sub iugo et lege domini nostri Ihesu Christi.» (Ed. HAUF, *op. cit.*, p. 283).

17. El sermó sobre l'adveniment de l'Anticrist de D'Ailly del 1385 està editat en el seu *Tractatus et sermones* (Strassburg, 1490; repr. Frankfurt, 1971), sig. t3rb-t6rb. N'ofereix un resum Laura SMOLLER, *History, Prophecy, and the Stars: The Christian Astrology of Pierre d'Ailly* (Princeton, 1994), ps. 98-101. El sermó de Wimblendon està editat (n'hi ha diverses edicions) per Ione KEMPE KNIGHT, *Wimbleton's Sermon Redde Rationem Villicationis Tue: A Middle English Sermon of the Fourteenth Century* (Pittsburgh, 1967), ps. 113-17; cf. també el resum de Morton W. BLOOMFIELD, *Piers Plowman as a Fourteenth-Century Apocalypse* (New Brunswick, NJ, 1961), ps. 87-88. D'Ailly i Wimblendon, que, amb independència l'un de l'altre, s'havien basat en fonts profètiques molt semblants, es van abstenir de fixar cap data concreta basant-se en arguments de la teologia tradicional, però van avisar que els terribles cataclismes anunciats eren molt propers.

l'última d'aquestes unitats havia començat amb l'Encarnació, es deduïa o bé que el món acabaria el 1400 o bé que hi hauria el Sàbat final.¹⁸

La segona possibilitat fou, de fet, recollida en una declaració cronològica continguda en un manuscrit del Piemont, que assegurava que, com que hi havia cinc unitats iguals de 1400 anys, la darrera estaria marcada per l'adveniment del «poderosíssim lleó».¹⁹ Un últim exemple l'ofereix una profecia del 1394, atribuïda a l'ermità toscà Giovanni delle Celle, que confiava que la renovació de l'Església i la unió de tots els pobles en un únic ramat tindria lloc pels volts del 1400.²⁰

A Catalunya, un tal Antoni Riera havia formulat prediccions per a l'any 1400 que també contenien referències als jueus. Segons un escrit polèmic del 1396, redactat per l'inquisidor dominicà Nicolau Eymeric, Riera, estudiant de la Universitat de Lleida, el 1391 havia proclamat que ben aviat, dins del mateix segle XIV, vindria un temps en què les persecucions serien tan terribles que el «sacrifici s'interrompria». Ja no es dirien més misses, les esglésies es tornarien estables, i cap clergue gosaria ensenyar la seva tonsura. Però tan bon punt els cristians haguessin conquerit Jerusalem i escollit allí un papa, aleshores la llei dels cristians, la dels jueus i la dels sarraïns esdevindrien una sola llei i des d'aquell moment ningú no s'identificaria com a cristià, jueu o sarraí.²¹

18. M. COMBARIEU DU GRÈS, *Deschamps, poète de la fin des temps?*, «Cahiers de Fanjeaux», núm. 27 (1993), p. 175. Cf. també J. P. BOUDET i H. MILLET, *Eustache Deschamps en son temps*, p. 131. Cal tenir també en compte una obra del 1398 del poeta francès Honorat Bovet, concretament el vers: «Car vecy tres prilleux/ nombre de XIII cens ans» (H. MILLET, *Les batailles de Honorat Bovet*, «Romania», núm. 114 (1996), p. 160, n. 102).

19. Torí, Bibl. Nazionale, MS K² IV 13, f. 129r: «A principio mundi usque ad finem hic denotatur quantitas temporum. Ab Addam usque ad Noe fuerunt anni MCCCC. A Noe usque ad Habraam fuerunt anni MCCCC. Ab Abraam usque ad Moysen fuerunt anni MCCCC. A Christo usque ad leonem potentissimum fuerunt anni MCCCC. A leone usque ad finem mundi erunt anni MCCCC». El manuscrit de Torí també conté un compendi de passatges extrets del comentari a l'*Apocalipsi* d'Oli-vi i una còpia completa del *Liber secretorum eventuum* de Rocatalhada.

20. Roberto RUSCONI, *L'attesa della fine* (Roma, 1979), p. 71.

21. Jaume DE PUIG I OLIVER, *La Incantatio Studii Ilerdensis de Nicolau Eimeric, O.P., Edició i estudi*, ATCA, núm. 15 (1996), ps. 7-108, especialment les ps. 47-48: «Quod tempus advenerat, secundum vaticinia prophetarum... ut nullus religiosus, clericus, vel sacerdos in mundo deinceps remaneret, sed ex toto cessaret cultus sacerdotum; ... quod omnes ecclesie materiales, que erant in civitatibus et locis Christianis subiectis, converterentur in stabulum iumentorum. Et fierent de hiis omnibus stabula et

No és sorprenent, doncs, que Eiximenis esperés una transformació del món al voltant del 1400, però el que no era previsible és que ho descrivís tan extensament. En efecte, el seu comentari en el *Dotzè* és una de les expressions més abrandades d'esperança en el mil·lenni escrites al final de l'edat mitjana. Alguns erudits han posat en dubte la seva sinceritat, perquè Eiximenis no parlava amb la seva pròpia veu, sinó que utilitzà l'expressió «ells diuen» en lloc de «jo dic».²² Però d'altres abans que ell, sobretot Olivi, havien fet el mateix. Un polític tan prudent

habitacla porcorum et ceterorum animalium. Et de aris fierent presepia pro iumentis; ... sacrificium misse totaliter haberet finem et totaliter cessaret; ... quod tempus adesset quod Lex Christianorum, Lex Iudeorum et Lex Sarracenorum converterentur in unam legem, sed que esset illa lex, que omnium generaliter esset una, nesciebatur si esset Lex Christianorum, Iudeorum vel Sarracenorum, sed solus Deus noverat que esset lex illa et nullus alius; ... quod in isto centenario in quo sumus deficiet hostia et sacrificium totaliter, et quod nullus Christianus auderet confiteri nomen Domini, nec aliquis clericus auderet allegare coronam, nec aliquis sacerdos auderet celebrare missam; ... quod post predictam persecutionem Christiani irent in Iherusalem et caperent eam et ibi eligerent papam». Els vaticinis que les esglésies es tornarien estables i que els clergues no s'atrevirien a ensenyar les seves tonsures apareixen com a temes independents en la literatura profètica contemporània. Sobre les esglésies transformades en estables cf. DE PUIG, *op. cit.*, p. 31, que posa en relleu que l'*Oraculum Cyrilli* pseudojoaquimita utilitza un llenguatge molt semblant. Sobre els clergues que no s'atrevirien a mostrar la seva tonsura, cf. Samantha KELLY, *The Visio fratris Johannis: Prophecy and Politics in Late-Thirteenth-Century Italy*, «Florensia», núm. 8-9 (1994-95), ps. 7-46, especialment la p. 39: «Vix aliquis clericus tonsuram suam ostendere audebit». Eymeric també presenta una afirmació independent del seu oponent, segons la qual «era molt proper el moment, segons les profecies dels sants profetes, que tots els jueus serien aniquilats, de manera que no quedaria cap jueu en el món» («tempus aderat, iuxta sanctorum vaticinia prophetarum, in quo omnes Iudei debebant interfici, ut nullus Iudeus in mundo deinceps remaneret»; DE PUIG, *op. cit.*, p. 47). És difícil, però, de creure que Riera fes de debò una tal declaració, perquè la creença en la supervivència d'una minoria de jueus fins al final dels temps era un principi bàsic de l'ortodòxia catòlica, de manera que si algun universitari el negava sabia que incorria en una heretgia. De fet, Riera mateix desmentí haver fet aquesta declaració i acusà l'inquisidor Eymeric d'haver-la-hi intentat atribuir maliciosament per tal de desacreditar-lo als ulls del rei (DE PUIG, *op. cit.*, p. 21).

22. El portaveu més destacat de la idea que Eiximenis no tingué mai cap simpatia pel mil·lenarisme és Perarnau, com es pot veure en l'article publicat a *ATCA*, núm. 17 (1998), especialment a les pàgines 38-54. Cal posar en relleu que, segons Petrarca, el costum d'atribuir l'opinió d'un mateix a altres com a mesura de precaució era un ben conegut estratagema dels «acadèmics» o dels «platònics»; cf. PETRARCA, *De suis ipsius et multorum ignorantia*, ed. L. M. CAPELLI (París, 1906), p. 54: «licet non tu tibi sed Balbus tribuas apud te loquenti, quod ipsum achademic fuerit cautele ... quod platonicum secutus morem alteri tribuere tuasque sententias profferre ficto alterius ore malueris».

com Eiximenis desitjava disposar d'una excusa en el cas que fos acusat d'opinions controvertides: estaria més segur si podia afirmar «jo mai ho he dit». La suposició que realment estava expressant les seves pròpies idees es recolza en la longitud i efusió dels passatges que atribueix a «altres», i també en l'evidència que res del que atribueix a tals fonts anònimes troba un correlat literal en la literatura profètica en la qual podria haver-se inspirat. Si quan escriu «ells» exposa profecies que no es poden localitzar enlloc més, és molt probable que tots aquests «ells» fossin, en realitat, el franciscà Francesc Eiximenis.

L'extensa descripció del mil·lenni continguda en el *Dotzè* fa d'epíleg de la primera meitat del volum, aquella que tracta de la natura del regiment de les ciutats-estat. L'absència d'un lligam obvi amb el tema principal del llibre proporciona un motiu de prou pes per suposar que l'autor desitjava ansiosament fer una digressió sobre la natura del mil·lenni. Malgrat els referiments genèrics a «alguns passats», a «aquests» i a «aquells», les profecies de Rocatalhada foren, probablement, la seva principal font d'inspiració.²³ Com Rocatalhada, Eiximenis també va predir que després de la destrucció de l'Anticrist començaria una nova edat que duraria mil anys.²⁴ El punt d'inflexió seria al voltant de 1400. Aleshores els jueus es convertirien, la seu papal es traslladaria a Jerusalem, serien escollits un nou papa i un nou emperador, tots dos procedents del llinatge dels jueus conversos.²⁵

23. No només Eiximenis cità Rocatalhada definint-lo com «un gran doctor» en el *Primer del Crestià* (cf. n. 7), sinó que en el *Dotzè* utilitzà el terme de «justícia popular» de Rocatalhada (cf. les notes 28 i 29 d'aquest article).

24. Cito segons l'incunable publicat a València el 1484, que he pogut consultar gràcies a un microfilm de l'exemplar de la Saint Bonaventure University. El capítol en qüestió és el número 466, contingut al f. 193r-v, segons la foliació que presenta l'incunable de Saint Bonaventure. Alguns passatges són citats per BOHIGAS, *op. cit.*, ps. 105-106, que omet, però, extensos passatges que descriuen l'exaltació de Terra Santa i la reforma del clergat. Seguint la tradició joaquimita, Eiximenis defineix l'Anticrist que serà destruït abans del Sàbat com a «Anticrist Místic» per tal de distingir-lo de l'Anticrist final que vindrà al final dels temps.

25. «Aprés d'aquest centenar donchs, ço dien, se mudarà la seu papal en Hierusalem e dien que aquí haurà novell papa e novell emperador, e seran endós de linatge dels juheus convertits a la fe. E dien que nostre senyor Deus convertirà dins lo dit temps los juheus del món a la fe, e tots los altres infeels, e serà lavors verificada la paraula prophètica del Salvador qui dix, Joannis x, *Fiet unum ovile et unus pastor*».

Durant el mil·lenni, es complirien les profecies d'Isaïes i altres sobre una pròxima «glòria, noblesa, magnificència i exaltació» del Regne dels Jueus i de la ciutat de Jerusalem.²⁶ L'exaltació de Jerusalem representaria el tribut més adequat al seu passat. El Senyor desitjava honorar el poble d'Israel per tal d'honorar el seu Fill, que també fou de llinatge jueu i que havia fundat la religió cristiana a Terra Santa. A més a més, també volia retre homenatge a Maria, que va néixer a Terra Santa i hi va viure tota la seva vida, i també volia honorar els apòstols, i finalment, els patriarques i profetes de l'Antic Testament, que havien viscut a Jerusalem i «volgueren viure excel·lentment».²⁷ De la mateixa manera que Rocatalhada, Eiximenis creia que la pau del mil·lenni començaria a declinar 500 anys després del seu inici, consumida per una corrupció cada vegada més gran que conduiria inevitablement a l'assalt del darrer Anticrist i a la fi del món. No obstant això, la culminació de la vida santa a Palestina faria possible l'acompliment de les paraules d'Osees: «Llavors el poble d'Israel tornarà al seu Senyor Déu i al seu rei David, i temeran la seva bondat els darrers dies» (3,5).

A més de la descripció de l'exaltació de Jerusalem i dels jueus convertits, Eiximenis es va tornar a basar en els seus «aquests» i «aquells» per retratar les meravelloses condicions de la vida durant el mil·lenni. Al costat de l'emperador d'origen jueu, l'únic poder reial que conservaria el seu poder seria el de la Casa de França.

D'altra banda, s'instauraria com a forma de govern la «justícia popular», amb el significat que «cascuna comunitat regirà si mateixa». L'expressió «justícia popular» ja l'havia usat Rocatalhada per definir una imminent sublevació dels pobres contra els rics,²⁸ però Eiximenis

26. «M. anys serà tostemps papa e emperador de llinatge dels juheus convertits a Jesucrist per lo lum de la sancta fe cathòlica. E dien que en aquests temps se deven verificar totes les prophecies que dites són *Ysaye* .LX., e en altres capítols e per diverses altres prophecies de la glòria, e noblea, e magnificència e altea del regne dels juheus convertits e de la ciutat de Hierusalem».

27. «E dien que açò farà nostre senyor Deus per honor e glòria del seu fill gloriós, qui fonch d'aquell llinatge ... e après per honor dels sancts patriarques e profetes qui foren d'aquí, e aquí moriren e desijaren veure sobiranament aquí lo fill de Déu nat».

28. La predicció de Rocatalhada referent a la «justícia popular», entesa com una insurrecció violenta dels oprimits, figura en el seu *Vade mecum* de 1356; cf. el meu «*Popular Justice*»: *Rupescissa in Hussite Bohemia*, dins A. PATSCHOVSKY i F. SMAHEL

la va usar en un sentit diferent per referir-se a un govern de caràcter republicà. Ho posa en relleu la frase, que acabem de citar, «cascuna comunitat regirà si mateixa»,²⁹ i un altre passatge del *Dotzè* on s'estipula que la imminent implantació de la «justícia popular» significaria l'adopció, per part de tot el món, d'una forma de govern que ja es practicava a «Florença, e Roma, e Pisa, e Sena e d'altres ciutats de Itàlia e de Alamanya».³⁰ Aquesta forma de govern brindaria pau al món fins a l'atac de l'últim Anticrist.

El nou règim mil·lenari també presenciaria un canvi radical en la forma de vida del clergat que, sota el flagell de l'Anticrist Místic, seria desposseït de totes les seves riqueses, posseiria només allò necessari per sobreviure i es dedicaria a la contemplació de les realitats celestials en lloc de les temporals. Tots els membres dels ordes religiosos que s'obstinessin a seguir el camí del mal serien aniquilats durant la revol·ta apocalíptica i els substituïria una nova generació de religiosos que ja no explotaria mai més els altres. Aquests homes «celestials», en comptes de viure en cases luxoses, viurien a les muntanyes. Amb la instauració del règim republicà i la desaparició de les diferències entre els clergues, la nova era oferiria també l'afirmació de la igualtat social. Ja no hi hauria diferències entre els nobles i la gent comuna, ja que tothom seria virtuós «segons l'estament a què Déus l'à appellat» i perquè «tots eren estats fills d'aquell sant e gloriós patriarcha Adam e de la sua santa e beneyta dona Eva».³¹

Ja que el mil·lenni havia de durar mil anys, Francesc Eiximenis es sentí obligat a conciliar la durada amb l'evident brevetat del «silenci

(eds.), *Eschatologie und Hussitismus* (Praga, 1996), ps. 39-51. Aquest va ser el tractat més difós de Rocatalhada i, probablement per això mateix, la font en què s'inspirà Eiximenis. Cal afegir que la primera vegada que Eiximenis féu referència a l'adveniment de la justícia popular en el *Dotzè* (cap. 200), atribuï aquesta profecia a Lactanci, que, de fet, era un mil·lenarista, però, no obstant això, no digué mai res del que Eiximenis li atribueix.

29. «Serà ... sobirana devoció e novitat de leys maravolloses per les quals los pobles se governaran e tot lo món serà renovat gloriosament».

30. *Dotzè*, cap. 200. Aquest passatge és comentat també per Josep TORRAS I BAGES, *La tradició catalana* (Barcelona, 1981), p. 298.

31. La idea apareix en una nova referència a la «justícia popular» després de l'any 1400 continguda en el capítol 200 del *Dotzè*; cf. TORRAS I BAGES, *op. cit.*, p. 298.

que es féu al cel durant mitja hora» (Ap 8,1). Com que el mil·lenni coincidia amb la setena edat de l'Església, era evident que també havia de ser el temps del setè segell anunciat per Joan de Patmos, però aquesta identificació comportava un problema cronològic. Eiximenis va resoldre aquest problema sense vacil·lacions assegurant que l'era, que seria realment llarga, semblaria curta per aquells que la visquesin, ja que les meravelloses condicions de vida els farien perdre la noció del temps!³² Aquesta solució enginyosa a un problema exegetíc complicat fou molt probablement obra del mateix Eiximenis, perquè no es té notícia que aparegui a cap més lloc. Si realment fos així, quedaria demostrat amb quin entusiasme i quina abnegació es dedicà a la construcció d'una exegesi mil·lenarista convincent. La seva afirmació final que no sabia si totes les profecies que havia recollit es complirien, perquè en aquestes matèries Déu tenia sempre l'última paraula, era una precaució teològica comprensible en un escriptor que no pretenia haver estat inspirat per Déu.

Suposant que Eiximenis hagués inserit un capítol sobre el mil·lenarisme com a epíleg a la primera part del *Dotzè* per tal d'expressar les seves pròpies idees, com es pot explicar el canvi d'opinió pel que fa a la localització de la capital de la Cristiandat? Per què, després d'haver escrit, pels volts del 1379, que la Seu de Pere mai deixaria Roma, afirmà el 1385 que seria traslladada a Jerusalem? Es podria trobar una resposta a aquesta qüestió en els esdeveniments polítics del Gran Cisma, i, sobretot, en el fet que el 1382 el rei d'Aragó deixà de banda la seva neutralitat i s'uní a l'obediència d'Avinyó. Després d'aquesta decisió del rei, Eiximenis ja no podia sostenir per més temps la preeminència de Roma, i en comptes d'això es va fer seves les profecies apassionades de Rocatalhada sobre el retorn de la fe al seu lloc d'origen (ningú no va gosar mai col·locar la capital de la fe a Avinyó).

Més sorprenent és la seva adhesió el 1385 a les idees republicanes. Potser aquesta adhesió provenia d'un sentiment d'identificació amb

32. «Car lo temps en què hom viu en pau, per gran que sia, si és dit poch en quant passa axí que hom no-l percep quasi per lo plaer en què l'om lavors stà, ne quasi lo sent, e per tal és significat per poch temps, ço és per mija hora». (*Dotzè*, cap. 466).

els governs civils de Barcelona i València.³³ En qualsevol cas, les prediccions sobre el republicanisme contingudes en el *Dotzè*, que foren invocades de debò en la revolta de les Germanies contra la Corona que tingué lloc entre els anys 1519-1523,³⁴ pretenien probablement ofendre el monarca Joan I d'Aragó (1387-1395), com efectivament succeí. A la tardor del 1391 el rei Joan, al corrent del capítol sobre el millenarisme, va expressar el seu disgust per aquestes idees. Escrivint a Pere d'Artés, el seu mestre racional, el rei Joan donava per suposat que les idees del capítol eren del mateix Eiximenis, i expressava la seva sorpresa per la predicció tant de la caiguda de totes les monarquies, llevat de la francesa, com del triomf dels governs republicans en tot el món. El rei Joan acabava la seva carta ordenant a Pere d'Artés que avisés a Eiximenis que si no s'abstenia d'escriure tals coses cauria en la ira del rei.³⁵

D'Artés li degué comunicar el missatge de seguida, perquè en menys d'un mes el rei Joan responia a una carta d'Eiximenis, avui dia perduda.³⁶ De la resposta del rei Joan es pot deduir que Eiximenis es va excusar, dient que ell mai no havia presentat les polèmiques profecies com una opinió personal. A més a més, per tal de guanyar-se la

33. El *Dotzè* està dedicat al príncep Alfons, Marquès de Villena, i li fou presentat al principi de 1387; cf. WITTLIN, introd. a FRANCESC EIXIMENIS, *Psalterium...*, op. cit., p. 7, on cita Pedro CÁTEDRA, *Francesc Eiximenis y don Alfonso de Aragón*, «Archivo Ibero-Americano», núm. 42 (1982), ps. 75-79. Potser al principi Eiximenis tenia una dedicatòria diferent *in mente*, o potser no pensà en la incompatibilitat del seu republicanisme amb una dedicatòria dirigida al príncep Alfons.

34. Eulàlia DURAN, *Profecia i revolta social al regne de València a l'inici del segle XVI*, dins *Storia e figure dell'Apocalisse fra '500 e '600*, ed. Roberto RUSCONI (Roma, 1996), ps. 175-94, especialment la pàgina 190, n. 22.

35. Sobre la carta, datada el 17 de novembre de 1391, cf. Josep COROLEU, ed., *Documents històrics catalans del segle XIV* (Barcelona, 1889), ps. 134-35. En la reedició parcial de la carta per A. RUBIÓ i LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, II vols. (Barcelona, IEC, 1908-21), volum I, ps. 372-73 (d'on la reproduïx J. BIGNAMI-ODIER, op. cit., p. 211) s'omet el passatge on Joan ordena al seu mestre racional que exhorti Eiximenis a desistir de parlar en aquests termes. Vegeu COROLEU, op. cit., p. 135: «li digats que daciavant se abstenga de aytals paraules si no vol provocar nostra ira sobre si...».

36. Sobre la carta del rei Joan a Eiximenis, datada el 12 de desembre del 1391, cf. RUBIÓ i LLUCH, op. cit., I, ps. 372-73, i també J. BIGNAMI-ODIER, que en comptes de 'Rochafist' llegeix 'Rochasist', op. cit., p. 211, n. 1.

confiança del rei, li explicà una profecia que tractava del futur gloriós de la Casa d'Aragó, continguda en una carta que Joan de Rocatalhada i un cardenal d'Avinyó havien enviat a Pere el Cerimoniós, pare del rei Joan.³⁷ El rei, per la seva banda, declarà en la seva resposta que havia pogut llegir aquesta profecia en la carta que es custodiava a l'arxiu reial, però que no hi donava fe. De totes maneres, expressà la seva satisfacció i el cas fou tancat.

També connectats amb aquest cas, hi ha una sèrie de capítols que Eiximenis afegí a la versió inicial del *Dotzè* al final de 1391. Com que en aquests capítols argumentà apassionadament contra tot el que havia escrit a l'epíleg sobre el mil·lenni, s'ha de suposar que eren una resposta a la queixa del rei.³⁸ Cal posar en relleu que, a més d'argumentar contra les profecies polítiques que havia exposat en el text escrit el 1385, també ho va fer contra les idees joaquimites de la imminent conversió dels jueus i l'exaltació de Jerusalem.³⁹ Després d'haver escrit amb un entusiasme evident que Jerusalem seria la capital del regne del mil·lenni, ara tornava a la posició sostinguda en el *Primer*, que presentava la profecia del trasllat de la seu papal a Terra Santa com un insult a Roma. En aquests capítols Eiximenis defensa amb vehemència que predir la fi de la primacia de Roma era equivalent a una heretgia. Jerusalem, d'altra banda, no era digne de cap honor futur, perquè havia estat l'escenari desolador de la passió de Crist, i seria l'escenari apropiat de les properes abominacions de l'Anticrist. Pel que fa a la conversió dels jueus, Eiximenis recuperà la idea tradicional que això només passaria a la fi dels temps. D'acord amb la promesa de sant Pau que «se'n salvaria una part», aquesta havia de ser la massa de jueus que sobreviuria a l'atac de l'últim Anticrist al temps del Judici Final. La

37. La profecia, que només es coneix a través d'aquesta carta, és sorprenent, ja que els vaticinis coneguts de Rocatalhada són sempre hostils a la Corona d'Aragó. No obstant això, resulta creïble una col·laboració amb el Cardenal d'Albano, Talleyrand de Perigord, mecenes de Rocatalhada.

38. Estic d'acord amb Bohigas que aquests capítols són una resposta a la carta de protesta del rei Joan del novembre del 1391; cf. BOHIGAS, *op. cit.*, ps. 106-109. Tal i com demostra Bohigas, aquests capítols no només corregeixen les tesis que el rei Joan havia criticat, sinó que un d'ells porta la data de composició de 1391, mentre que l'epíleg mil·lenari original fou escrit el 1385.

39. Aquestes idees apareixen als caps. 468 i 469.

benedicció d'Isaac a Jacob i la promesa d'Esau simbolitzaven l'elecció dels gentils i la subjecció dels jueus al seu servei, una llosa que haurien d'arrossegar fins a la fi dels temps.⁴⁰

Com explicar aquest nou canvi? El descontentament del rei Joan amb les profecies polítiques d'Eiximenis difícilment pot explicar-lo en la seva totalitat, ja que en aquest cas cadascuna de les retractacions interpolades hauria d'estar relacionada en exclusiva amb el que va molestar el rei. Però, en realitat, altres esdeveniments havien ocorregut, com ara els pogroms del 1391,⁴¹ que havien devastat les comunitats jueves de bona part de la Corona d'Aragó durant l'estiu i el principi de la tardor.⁴² El 9 de juliol del 1391 multituds enfurismades havien assaltat el call de València i l'havien saquejat al crit de «baptisme o mort». Hi van morir dues-centes cinquanta persones. Al final d'any els jueus, aterrits, s'agrupaven per a refugiar-se entre aquells que estiguessin disposats a acollir-los. Com que Eiximenis va escriure els capítols interpolats entre les darreries de novembre i el final d'aquell any, és obvi que els devia escriure sota la impressió directa d'aquell drama sanguinari.

Ja que molts jueus, posats entre l'espasa i la paret, s'havien convertit al cristianisme, el tema d'actualitat era si eren lícites les conversions forçades. Els consellers de la ciutat de València les legitimaven afirmant que havien estat miraculoses: si tants jueus havien demanat el baptisme, això només havia pogut succeir per voluntat divina; a més a més, segons diferents testimonis notariais conservats, les ampolles

40. «les relíquies de Hierusalem seran aquells Juheus qui romandran après la mort de Antecrist ... per les quals paraules appar que jamés fins lavors no serà feta general conversió de juheus axí com aquests posen en lurs dits ... lo poble judaych fonch lo poble maior e lo gentil fonch lo menor. Aquest menor ha merescuda haver e possehir la benedictió e heretat del pare Isaac, qui significava Jesucrist, e, per consegüent, és maior davant Déu e lo món que non lo judaych, per tal lo Judaych és son servent ne aquest jou se levarà damunt fins a la fi del segle» (*Dotzè*, cap. 469).

41. Una explicació detallada es troba a Yitzhak BAER, *A History of the Jews in Christian Spain*, II (Philadelphia, 1966), ps. 95-134.

42. No se sap del cert on es trobava Eiximenis al principi de juliol del 1391, quan van esclatar els pogroms a València. Se sap només que el 21 d'agost el Consell de la ciutat de València l'exhortà al tornar a València des de Xàtiva «o lla on sia». Vegeu ANDRÉS IVARS, *El escritor Fr. Francisco Eiximeniz en Valencia*, «Archivo Ibero-Americano», núm. 15 (1921), ps. 289-331, especialment la p. 320.

d'oli baptismal de les esglésies de la ciutat s'havien tornat a omplir miraculosament, i això confirmava que els baptismes de les masses havien de continuar.⁴³ Gairebé com a reacció contra aquests arguments, Eiximenis inclogué un capítol nou en els addenda del 1391 on es mostrava contrari a la legitimitat de les conversions a la força.⁴⁴ A manca d'un lligam evident amb la descripció anterior del mil·lenni, i sense donar una explicació de la pertinença de la seva disquisició, Eiximenis va remetre a l'autoritat de la constitució papal *Sicut Judeis* per recordar que cap cristià no podia obligar els jueus a convertir-se al cristianisme, com tampoc no podia injuriar-los, privar-los de les seves propietats mitjançant la violència, o «canviar els seus bons costums».⁴⁵ Invocà, també, els Sants Pares de l'Església per donar suport a la idea que les conversions només podien dur-se a terme a través de la persuasió, i no amb amenaces o violència. Amb referències evidents als esdeveniments que havien tingut lloc feia poc a Catalunya, insistí en la idea que si els prínceps no estaven autoritzats a emprar la violència contra els jueus, encara menys ho podia fer el poble, que no tenia cap autoritat legal en la matèria. Qualsevol persona que agredís els jueus violava la llei de Déu i l'obediència que es devia als governants, i qui posés les mans sobre els jueus violava les regalies del príncep.⁴⁶

Evidentment, les crítiques d'Eiximenis contra les conversions forçades estaven en consonància amb els seus esforços per recuperar el favor del rei. De fet, a l'època dels pogroms, la Corona Aragonesa intentava protegir les comunitats jueves i, sobretot, les seves riqueses per raons de caràcter pràctic. Els arguments d'Eiximenis contra la violència eren els mateixos adoptats per la Corona, com testimonia

43. Philippe WOLFF, *The 1391 Pogrom in Spain, Social Crisis or Not?*, «Past & Present», núm. 50 (1971), ps. 4-18, especialment les ps. 9-10, i BAER, *op. cit.*, p. 101.

44. *Dotzè*, cap. 470, que porta el títol: «Que no és legut a negú tirar los juheus ne altres infeels a la fe crestiana per força».

45. Sobre el text del *Sicut Judeis*, cf. Edward A. SYNAN, *The Popes and the Jews in the Middle Ages* (Nova York, 1965), ps. 229-32.

46. «no és legut a cristià fer violència a altre ... no sia dada aytal autoritat de tirar per força los juheus a la fe ... si als prínceps no és legut, molt menys als pobles qui no han en los juheus ninguna autoritat ne poder ... e per consegüent tocant a ells toquen les regalies del príncep, la qual cosa és fort criminosa e perillosa a tot súbdit» (*Dotzè*, cap. 470).

una carta, datada el mes de setembre d'aquell mateix any, del rei Joan a les autoritats municipals de Perpinyà, on s'afirma que «ni la llei civil ni la canònica permeten que una persona sigui forçada a fer-se cristiana» i que «aquells que interfereixin en aquesta qüestió [...] es comprometen davant Déu i la Humanitat». ⁴⁷ Els arguments d'Eiximenis contra les conversions a la força, enmig de la cadena de retractacions respecte a les profecies de caràcter mil·lenarista, plantegen la possibilitat que les multituds homicides del 1391 estiguessin «perseguint el mil·lenni». Si bé aquesta és una mera especulació, un indici a favor d'aquesta hipòtesi apareix en una frase on Eiximenis indica que les profecies mil·lenaristes que ell estava repudiant en aquells moments eren cregudes per un gran nombre de gent com si fossin l'Evangelí. ⁴⁸ És molt possible que Eiximenis se sentís impulsat a retractar-se de les seves idees de caràcter mil·lenarista al final del 1391, no només per congruïar-se amb el seu rei en el tema de les conversions forçades, sinó també per distanciar-se dels banys de sang del 1391 assegurant que no formaven part del seu programa visionari.

Tot i les retractacions del 1391, la història de les fonts de la tradició profètica en les obres d'Eiximenis no està encara acabada. Tocant a aquesta qüestió és legítim preguntar-se, potser amb impaciència, si mai arribarem a veure la veritable cara d'Eiximenis, ja que el 1392 ja hi tornava a ser. En el seu *Llibre dels Àngels* en vulgar, escrit el 1392, va alludir breument a «Joaquim» (en realitat, es referia al comentari pseudojoaquimita a Isaïes), però sense fer-ne cap apologia ni renegar-ne. ⁴⁹

47. Sobre la carta de Joan als consellers de Perpinyà cf. BAER, *op. cit.*, ps. 108-109; i WOLFF, *op. cit.*, p. 18. A l'inici dels pogroms el rei Joan estava decidit a reafirmar l'autoritat de la Corona en totes les matèries referides als jueus. Tocant a això convé tenir present la seva declaració del 19 de desembre del 1391, citada per David ROMANO, *Penseurs chrétiens catalans vis-à-vis des juifs* (article publicat en el volum editat per Jeremy COHEN, *From Witness to Witchcraft: Jews and Judaism in Medieval Christian Thought*. (Wiesbaden, 1996), «horum punitio ad nos totaliter pertinere» (p. 322).

48. «són molt publicats per lo món, e molts los creen axí com si era evangeli» (*Dotzè*, cap. 473).

49. Per al *Llibre dels Àngels* m'he basat en passatges resumits o citats per J. H. PROBST, *Francesch Eiximenis, ses idées politiques et sociales*, «Revue Hispanique», núm. 39 (1917), ps. 1-82, especialment ps. 73-75. La referència a Joaquim (PROBST, *op. cit.*, p. 73) remet en realitat al comentari pseudojoaquimita a Isaïes, com figura a l'edició veneciana de 1517, fol. 45r. De fet, l'inventari *postmortem* de llibres d'Eiximenis,

A més a més, Eiximenis hi va afegir una llarga profecia que sobretot es referia al càstig de la casa reial de França i a les victòries dels reis espanyols, i que acabava amb l'anunci de la regeneració del clergat i de la renovació del món sota un nou emperador i un nou papa. Mentre que en el *Dotzè* atribuïa les profecies sobre el mil·lenni a uns «al·tres» sense donar més detalls, aquesta vegada identificava la profecia en qüestió com una revelació de l'arcàngel Miquel a un bisbe de Avranches que el 1312 havia anat a fer-li una consulta al santuari del Mont Saint-Michel.⁵⁰ Però, per una banda, aquesta revelació no està documentada en cap altra font, i, per l'altra, sembla molt improbable que un text francès profetitzés les victòries dels reis d'Espanya. No s'ha d'excloure, per tant, la possibilitat que Eiximenis estigués fabricant una autoritat espúria per expressar les seves pròpies idees profètiques.

Es pot veure fins a quin punt Eiximenis inventava les seves fonts profètiques si es llegeix el seu darrer llibre, una extensa vida de Crist en vulgar (*Vita Christi*), escrita abans del 1404. L'obra conté extensos passatges dedicats al futur mil·lenarista, sense fer-ne en cap moment una defensa o una reprovació explícites, com si l'autor no hagués atacat tals idees una dècada abans. En aquests passatges menciona Joaquim i Rocatalhada de passada i cita llargs passatges d'autors que gairebé segur que mai no van existir.⁵¹ Per exemple, atribueix una llarga profecia sobre els temps del sisè i del setè segells a un tal «Gervasius», identificat com un cardenal de Santa Sabina, però no hi ha cap notícia d'un autor medieval anomenat Gervasius o d'un cardenal de Santa Sa-

publicat per Jacques MONFRIN, *La bibliothèque de Francesc Eiximenis, 1409*, «Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance», núm. 29 (1967), ps. 447-84, demostra que Eiximenis posseï almenys una part del comentari d'Isaïes, amb l'incipit *Ecce in provinciis istis* (MONFRIN, *op. cit.*, p. 454). (S'han perdut les planes inicials de l'inventari, per tant desconeixem el títol dels seixanta i tants llibres que hi devien figurar).

50. Tinc la notícia del destinatari —el bisbe d'Avranches— i de l'any —el 1312—, gràcies a l'article de Curt WITTLIN, *Prophezeiungen in den Werken von Francesc Eiximenis*, publicat per Sybille GROBE en el llibre *Dulce et decorum est philologiam colere. Festschrift für Dietrich Briesenmeister zu seinem 65* (Berlín, 1999), ps. 793-812. Agraïxo a C. Wittlin que me'n passés una còpia abans de la seva publicació.

51. La *Vita Christi* (el títol en llatí és normal malgrat el fet que l'obra sigui escrita en català) roman sense editar. Per al passatge que alludeix a Joaquim i Rocatalhada, cf. PERARNAU, *La traducció catalana*, *op. cit.*, p. 51, n. 76.

bina amb aquest nom.⁵² Ja que la profecia de «Gervasius» atribueix un lloc destacat a sant Francesc, el Gervasius real deu ser Eiximenis. A més a més, la mateixa explicació es pot donar als altres noms no identificats.⁵³ Eiximenis, evidentment, encara era contrari a parlar amb la seva pròpia veu, però continuava essent prou capaç de recórrer a subterfugis d'aquesta mena per tal de difondre les seves profecies.

Suposant que sigui el mateix Eiximenis el qui realment està parlant a través de les declaracions profètiques de la *Vita Christi*, es pot dir que la influència de Rocatalhada era encara molt pronunciada, perquè en una profecia sobre la futura transició de la sisena a la setena edat de l'Església es fa referència a un futur papa sant anomenat «el Reparador». I la influència directa o indirecta de Joaquim és evident en la presentació de la setena edat com un període marcat per «l'esperit de la contemplació».⁵⁴ Encara és més sorprenent que després de les seves enèrgiques retractacions del 1391 sobre el paper dels jueus en el futur, Eiximenis cités una profecia que, una vegada més, prenia una posició joaquimita en aquesta qüestió. No es tractava pas d'una observació genèrica sobre «un pastor i un ramat», sinó que més aviat era una vívida predicció d'una síntesi entre les diverses religions. Segons explica Eiximenis, el poble d'Israel, després de la seva conversió al cristianisme, demanaria que els «sants» del Vell Testament fossin honorats tant com els del Nou. I alhora la santa Església i la gent cristiana, a causa de les súpliques insistents dels cristians acabats d'arribar, celebraria festes per tots els patriarques i profetes, i els anomenaria

52. En aquest punt em baso en P. BOHIGAS, *op. cit.*, ps. 112-13, n. 50.

53. PERARNAU, *La traducció catalana, op. cit.*, p. 49: «noms possiblement inventats». Tampoc no s'ha pogut identificar una autoritat mencionada junt amb Gervasius: «Gomacius in epistola ad Zozimum». L'abundància de testimonis inventats per Eiximenis en la seva obra és un tema que necessita ser estudiat sistemàticament, però sens dubte també presentarà problemes, ja que és evident que Eiximenis cita també fonts reals (com ara Rocatalhada i el seu *Ve mundo in centum annis*). No obstant això, és possible observar que ja en el *Dotzè* Eiximenis atribuïa una idea a Lactanci que no es troba en cap de les obres de l'autor (vegeu n. 28); mentre que els passatges citats de «Methodius» (cap. 468) tampoc no es troben en les conegudes revelacions del Pseudo-Methodi. I què es pot dir d'una de les profecies de què parla en el capítol 428 del *Dotzè*, extreta d'una carta de «Julio Fronti» a «Camillo, Rei de Suècia»?

54. Els passatges de la *Vita Christi* que tracten del sisè i del setè temps de l'Església es poden llegir a PERARNAU, *La traducció catalana, op. cit.*, p. 51, n. 76.

‘Sant Adam’, i ‘Santa Eva’, i ‘Sant Abel’, i ‘Sant Noè’, i ‘Sant Abraham’, i ‘Sant David’, i ‘Sant Isaïes’, i així successivament.⁵⁵ És difícil saber per què Eiximenis considerà oportú parlar d’una festa de sant Abraham en aquells moments, però, sens dubte, és una de les imatges més sorprenents que es podien fer servir l’endemà dels pogroms.

ROBERT E. LERNER
Northwestern University

55. «quant lo poble d’Israel serà a Deu convertit, ans de la fi del món ... lavors lo dit poble requerrà que los sancts de Vell Testament sien festivats et honrats axí com són los sancts del Novell, et seran exaudits de lur suplicació per lo Sanct Pare Apostoli. Et diu que lavors los divinals officis se crexeran, e-s mudaran en molts pus alts et pus devots, et lavors farà la sancta Església et lo poble cristià, a instància gran dels dits conversos, farà festa de tots los patriarques et prophetes, et direm senct Adam, e sancta Eva, et senct Abel, et senct Nohè, et senct Abraam, et senct David, et senct Ysaïes, et axí dels altres sancts patriarques et prophetes» (*Vita Christi*, llibre tercer, capítol 60. Utilitzo una transcripció proporcionada generosament pel professor Albert HAUF). Eiximenis cita com a font d’aquesta profecia un *Sermó de la Incarnació del Fill de Déu* de Cantuariensis. Sembla que Anselm de Canterbury i Robert Kilwardby han de ser descartats com a possibles fonts de la profecia. Stephen Langton em semblava al principi un candidat molt probable, però els seus sermons circularen sobretot per Anglaterra i França. Només dos sermons seus de les dotzenes que han arribat fins a nosaltres es conserven en un manuscrit català, però pertanyia al monestir de Ripoll. A més a més, com que altres citacions del sermó citat per Eiximenis elogiaven sant Josep, sembla que hem de situar-lo al final del XIV. Per tant, donades les freqüents invencions de fonts per part de l’autor, concloc que el «Cantuariensis» és una vegada més el mateix Eiximenis. Segons David J. VIERA, *The Evolution of Francisc Eiximenis’ Attitudes toward Judaism* (cf. n. 10), en un altre passatge de la *Vita Christi* es prediu un futur papa i un futur emperador provinents del llinatge dels jueus conversos.